

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 58

NUMMER 3

JUNI-JULI 2011

3 Vader Hildo over nieuwe iconostase – Interview door Leo van Leijsen

7 Een ‘orthodoxe reis’ – ds Robert Calvert

Ds Robert Calvert voor de orthodoxe “Sf. Nicolae Domnesc” (= de ‘vorstelijke St. Nikolaas-kerk’) in Iași, een van de oudste middel-eeuwse kerken van deze stad in Roemeens Moldavië.

(Foto: archief R. Calvert)

10 Continuïteit en flexibiliteit in de liturgie – Paul Baars

13 Egypte: niet-Koptisch-orthodoxe Kerken – Paul Brenninkmeijer

16 Meditatie: Transfiguratie – Leo van Leijsen

19 Europese bisschoppen over MO – Richard Steenvoorde

21 Korte berichten

23 Liturgieagenda

Al enige tijd heeft de Russisch-orthodoxe kerk in Amsterdam een nieuwe iconostase. In een interview vertelt vader Hildo Bos erover. Redactielid Huub Vogelaar bracht Pokrof in contact met de in Nederland werkende Schotse predikant Robert Calvert en de Roemeens-orthodoxe professor liturgie, Sava Viorel, toen deze laatste in het najaar een academische tour maakte langs enkele theologische faculteiten in Nederland. Gastheer: ds Calvert. Vanuit de gesprekken tijdens die tour ontstond bij Calvert een artikel over zijn fascinatie voor de Orthodoxie. Nu gepubliceerd in deze Pokrof!

Paul Baars reflecteert over traditie en vrijheid binnen het vieren van de Byzantijnse/ orthodoxe liturgie. Paul Brenninkmeijer brengt de christenen van Egypte die niet tot de Koptisch-orthodoxe Kerk behoren voor het voetlicht, alsook de moeilijke moslim-christelijke relatie in het land. Met 6 augustus in het verschiet gaat de meditatie over de Gedaanteverandering van de Heer en de verbeelding ervan. De bisschoppenconferentie in de EU boog zich in het voorjaar over de nieuwe situatie in het Midden-Oosten en Noord-Afrika, Richard Steenvoorde was erbij en doet verslag.

Als deze Pokrof bij u op de mat valt, is de zomer begonnen. Tijd van vakantie, reizen of ontspannen thuis verpozen. Een goede en zonnige tijd toegewenst.

Leo van Leijsen,
redactiesecretaris

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars, Wil van den Bercken, Paul Brenninkmeijer, Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Josephien van Kessel, Dolf Langerhuizen (hoofdredacteur), Leo van Leijsen (redactiesecretaris), Heleen Murre-van den Berg, Katja Tolstaja, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:
Katholieke Vereniging voor Oecumene,
Biltstraat 121, 3572 AP Utrecht, tel. 030 -
2326907, e-mail: secretariaat@oecumene.nl,
internet: <http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>

De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingen dienen vóór 1 december in Utrecht te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven. De abonnementsprijs is €17,50, giro 5679145 (codes voor overboekingen vanuit buitenland: IBAN: NL 61 INGB 0005679145 en BIC: INGBNL2A t.n.v. Tijdschrift Pokrof, Utrecht. Opmaak: VANDARTEL, Oss Drukwerk: Van Stiphout, Helmond.

De iconostase van de Russisch-Orthodoxe Tichelkerk

Vader Hildo Bos over nieuw interieur

De Russisch-orthodoxe parochie van de H. Nikolaas kerkt sinds 2006 in de Tichelkerk in de Amsterdamse Jordaan. De oorspronkelijke stijl van deze voormalige kapucijnerkloosterkerk was een goede basis om er een echte oosters-orthodoxe kerkruimte van te maken. De recent gebouwde iconostase en doopkapel trekken alom aandacht en waardering. Leo van Leijsen ging kijken en spreekt er in de kerkruimte zelf met priester Hildo over.

Vader Hildo, Pokrof wil graag met u spreken over de laatste vernieuwingen aan deze orthodoxe Tichelkerk – met u omdat u bij de realisatie ervan een belangrijke rol hebt gespeeld. Maar kunt u uzelf eerst kort voorstellen aan die lezers van Pokrof die u nog niet kennen?

De nieuwe iconostase in drie soorten Engelse kalksteen. Gordijnen zullen later nog komen. (Foto: J. Forest)

“Mijn naam is vader Hildo Bos, derde priester van de parochie. Ik ben Nederlander van huis uit en 20 jaar geleden orthodox geworden. Ik ben getrouwd en heb twee kinderen. Mijn brood verdien ik als simultaan-tolk Russisch.” Vader Hildo begint meteen daarna te vertellen over de parochie: “Onze parochie bestaat al meer dan 35 jaar, ontstaan uit een groepje Serviërs, Russen en Nederlanders. Er zijn nu meer dan 20 nationaliteiten in de parochie, heel internationaal. Vanaf het begin zijn onze wortels in de Russische traditie geweest, maar wij richten ons ook op de Nederlandse traditie.”

Wat bedoelt u met ‘Nederlandse traditie’?
“Onze gemeenschap heeft drie oriëntatiepunten: We hebben allereerst wortels in de Ongedeelde Kerk. Daarnaast in wat er in Nederland is opgebouwd aan orthodox leven,

vooral in de laatste 60 jaar. En ten derde is er ook de Nederlandse maatschappij: we willen relevant zijn voor Amsterdam en voor Nederland.”

Tichelkerk

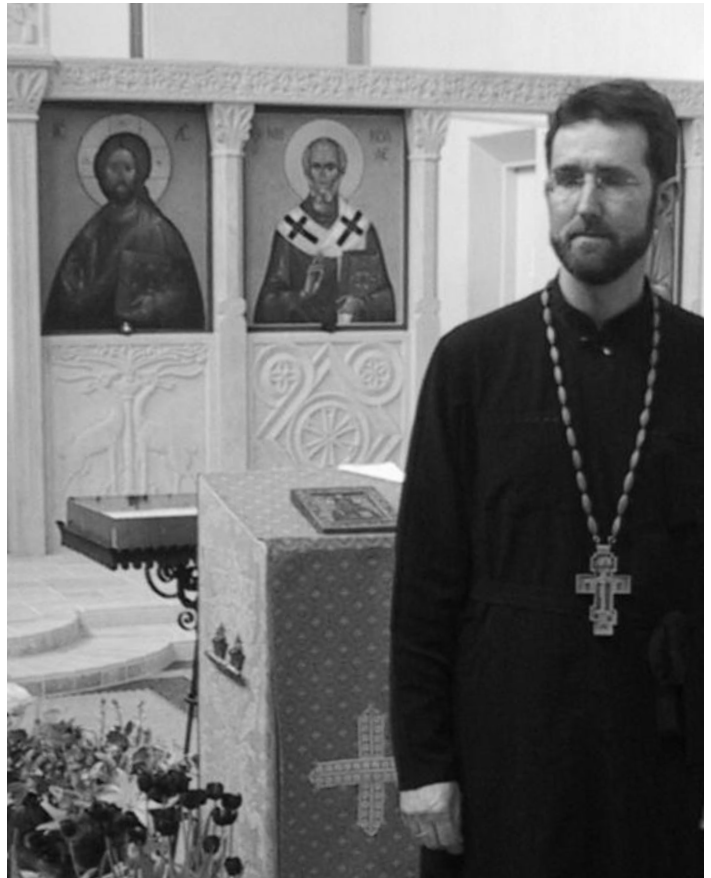
“Ons kerkgebouw werd in 1911 gebouwd voor de kapucijnen en gewijd in 1912. Het is niet alleen een kerk, maar een heel kloostercomplex. De kapucijnen sloten hun klooster in 2004, in 2005 hebben wij het gekocht en 5 jaar geleden zijn we met diensten begonnen. Het bijzondere is dat het een neo-romaanse kerk is – dat is ideaal voor een orthodoxe parochie, omdat die stijl dicht bij onze wortels staat. Nadat we de vloer van de altaarruimte een stuk hadden verlaagd en een provisorische iconostase in de vorm van een gordijn hadden geïnstalleerd, was de vraag: ‘Wat moeten we nú?’ We hebben advies gevraagd aan twee experts: vader Zenon, één van de beroemdste iconenschilders, en vader Nicolas Ozoline, docent iconologie (= leer van de iconen, vL) aan het orthodoxe theologisch instituut Saint-Serge in Parijs. Hun advies was eenduidig: grijp terug op de gemeenschappelijke bronnen van de romaanse en de Byzantijnse kunst. Die periode strekt zich uit van de 4^e eeuw tot de 10^e! Dus op welke eeuw ons te richten? Vader Zenon zei: ‘Op de 21^e!’”

Dynamiek

“Belangrijk is dat het een basilicale kerk met een langwerpig schip is in plaats van een koepelkerk. Ze is gericht van west naar oost, daar zit dynamiek in. In de Vroege Kerk was Christus afgebeeld in de apsis, neerdalend bij zijn wederkomst. Daar leefde men naar toe. Later ging de afbeelding naar boven, de Pantokrator, de ‘Albeheerser’, in de koepel. En de plaats van de Moeder Gods werd steeds groter in de apsis. Wij hebben niet gekozen voor de afbeelding van de Moeder Gods in de apsis, maar voor die van Christus. Maar dat is nog toekomstmuziek.”

Naar een nieuwe iconostase

“Het belangrijkste was de iconostase. Er werd een commissie ingesteld van een architect, een iconenschilderes, een kunstenares, vader Sergej (Ovsiannikov, eerste priester van de parochie, vL) en mij, allemaal mensen van deze parochie. We stelden enkele voorwaarden vooraf, zoals: de twee iconen die 35 jaar geleden werden geschilderd door vader Anton (du Pau) en die we altijd hadden gehad, moeten in de nieuwe iconostase. We kozen voor een iconostase van steen. Dat sluit goed aan bij dit stenen monumentale gebouw.” En wijzend op de midden-opening van de iconostase met haar halfhoge deurtjes: “We wilden ook brede ‘koninklijke deuren’, zodat wanneer die gesloten zijn er toch nog contact is tussen altaarruimte en kerkruimte. En we wilden aansluiten bij de vroege Byzantijnse iconostase met haar éne rij iconen. Die voorwaarden gaven al

Vader Hildo Bos, derde priester van de Russisch-orthodoxe parochie te Amsterdam, voor de nieuwe iconostase in de Tichelkerk tijdens het interview.
(Foto: L. van Leijsen).

meteen een aantal beperkingen aan de makers. En omdat de iconostase bijna 10 meter breed is, moest er om de horizontale as niet al te 'saai' te laten zijn in het midden ook een soort boog boven de koninklijke deuren komen. Toen hebben we een prijsvraag uitgeschreven onder architecten in Rusland, Engeland en Nederland. De opdracht viel Aidan Hart (zie kader) ten deel. Hij kwam met een eerste ontwerp. In overleg met ons werd dat bijgeschaafd."

De iconen

"De twee iconen van Christus en de Moeder Gods waren van vader Anton, de rest van de iconen werd door Aidan geschilderd. Hij heeft dit heel nederig gedaan en telkens als wij dingen anders wilden, heeft hij dat gedaan." Vader Hildo duidt op de icoon van de heilige Nikolaas, rechts van de Christusicoon: "St. Nikolaas is onze patroonheilige." En verwijzend naar de icoon van de heilige Xenia († 1803) ter linkerzijde van de Moeder Godsicoon: "We hebben als parochie een speciale band met het Russische Sint-Petersburg, waar St. Xenia leefde. We wilden ook een vrouwelijke heilige. En de 'Dwaas in Christus' die zij was, is ook erg aansprekend voor deze tijd. Er wordt van haar verteld dat ze 's nacht stenen omhoog droeg bij een kerk in aanbouw, en wij zijn de Tichelkerk. In de koninklijke deuren de Annunciatie. Wij wilden lage deuren. De iconenlampjes moeten nog komen; ze zijn apart ontworpen. Het worden lampjes die vanuit de steen naar voren komen, geen hangende omdat die het zicht op de iconen gedeeltelijk ontnemen."

Panelen

"De panelen onder de iconen in de iconostase zijn geïnspireerd door verschillende christelijke tradities. De panelen met de 'bomen des levens' onder de twee engelen uiterst links en rechts in de iconostase zijn geïnspireerd door een Engels handschrift uit de 11^e eeuw. Het paneel onder Xenia is Georgisch geïnspireerd, de twee vogels onder de Moeder Godsicoon door Ravenna en de twee herten onder de Christusicoon zijn een idee van Aidan zelf. Het paneel onder Nikolaas heeft een traditioneel Byzantijns motief. De boog boven de koninklijke deuren is meer Russisch. Die weegt 750 kilo. Ja, hij staat er stevig vastgezet bovenop. De iconostase is gemaakt van drie soorten Engelse kalksteen - dat geeft een zekere diepte. De reacties op de iconostase zijn erg positief."

Aidan Hart, de maker van de iconostase, aan het werk bij de constructie. (Foto: J. Forest)

Aidan Hart

Vader Hildo over de maker van de iconostase: "Aidan Hart is geboren in Nieuw-Zeeland, maar woont al heel lang in Engeland. Hij was een tijdje novice op Athos, in het klooster Iviron. Hij is daar tenslotte niet ingetreden, maar in de wereld zijn leven gaan leiden. Hij is getrouwd en heeft kinderen. Hij is icoonschilder en beeldhouwer, in dat laatste geval niet alleen van religieuze, maar ook van seculiere kunst. Hij geeft les aan de *Prince's School of Traditional Arts*, opgericht door prins Charles van Wales voor de ambachtelijke en religieuze kunst."

Link: <http://www.aidanharticons.com/>.

Meer foto's iconostase:
www.flickr.com/photos/jimforest/

Toekomstmuziek

"De komende maanden krijgen we ook luchters, met lampjes naar beneden in kommetjes van glas, zoals in oud-christelijke kerken. We hebben niet gekozen voor de specifieke 'cho-

De 750 kg zware boog in Russische stijl boven de 'koninklijke deuren', met in het midden een Christusicoon. (Foto: J. Forest)

ros' in wielvorm, typisch voor kloosterkerken, die dan ook nog vanuit de koepel met de Pantokrator komt - en wij hebben hier geen koepel. Daarnaast komen er vier iconentronen (soort 'gestoelte' voor een grote icoon, vL), twee vóór en twee meer achter in de kerkruimte. Ook komt er een echte 'kliros', een verhoogde koorplek. De glas-in-loodramen overheersen te veel, door hun felle kleuren zien de iconen er flets en flauw uit. We gaan ze niet eruit halen, maar ze wat dempen door ze enigszins af te dekken. Vader Ozoline zegt: 'Het licht dat er

doorheen komt, is natuurlijk licht dat van buiten komt, terwijl het licht op de iconen van binnenuit komt.' Boven in de apsis willen we een mozaïek of een wandschildering van Christus hebben. Daarvoor moeten we een sponsor vinden, want ons geld is op. We zijn financieel onafhankelijk, dus we moeten zelf voor alles zorgen. Wat tot nu toe is gedaan, is betaald vanuit twee erfenissen van parochianen."

Icoon van de H. Xenia, heilige uit Sint-Petersburg, de Russische stad waarmee de Amsterdamse parochie een speciale band heeft. (Foto: J. Forest)

Uitkomen bij het paradijs

Daarna gaan vader Hildo en ik naar de doopkapel die ook nieuw is. Ze ligt aan de noordzijde van de altaaruimte, buiten de eigenlijke kerkruimte waar we het interview hielden. "Dit is de voormalige Elisabetskapel. Ze heeft een eigen uitgang naar de straat. Ze heeft een iconostase - de iconostase van onze vorige kerk - met altaaruimte." We lopen naar de doopvont: "We wilden graag een doopvont voor volwassenen. Sinds de verhuizing naar de Tichelkerk zijn er meer dan 150 mensen gedoopt - hier zijn er al 10 à 15 mensen gedoopt, volwassenen en oudere kinderen. Dat is heel indrukwekkend: in de natuurlijke setting met onderdompeling. De doopvont is gemaakt door een team van parochianen onder leiding van Anna Volkova, kunstares en één van de vijf uit de commissie voor de iconostase. Op de rechterwand is er een mozaïek met Jezus' Doop in de Jordaan. Rechts onderaan, aan de voet van het bad, is de slang afgebeeld die je tegen wil houden, maar aan de linkerkant kom je eruit, bij - afgebeeld door een mozaïek met weelderig geboomte - het paradijs!"

Leo van Leijsen

Website parochie: www.orthodox.nl

Uitgedaagd door de Roemeens-Orthodoxe Kerk

De orthodoxe reis van een Schots predikant

Ds Robert Calvert is predikant van de Gereformeerde Kerk van Schotland en sinds 1995 pastor van de Engelstalige Schotse Internationale Kerk in Rotterdam. In november jl. was hij gastheer van vader Viorel Sava, professor liturgie en decaan van de Faculteit voor Orthodoxe Theologie 'Dumitru Stăniloae' te Iași, Roemenië. Vier dagen lang bezochten ze theologische faculteiten en bibliotheken in Nederland. De gesprekken toen brachten ds Calverts tot onderstaande visie op de Roemeens-orthodoxe Kerk, waarmee hij in aanraking kwam vanaf 1998.

Iași ligt in Noord-oost-Roemenië en telt als tweede grootste stad van het land ± 400.000 inwoners, tien percent van hen student. Als be-

*Orthodoxe media bij boekpresentatie in Iași, 2006.
Ds Calvert in het midden wordt geïnterviewd,
(Foto: archief R. Calvert)*

langrijk cultureel en religieus centrum heeft Iași 's lands oudste universiteit. Sinds Roemenië's toetreding tot de EU (2007) is het een Europese grensstad, vlak bij de verpauperde republiek Moldavië.

Orthodox Roemenië

De regio rond Iași staat in Roemenië bekend om haar orthodox conservatisme en erfgoed. De 'Dumitru Stăniloae' Faculteit voor Orthodoxe Theologie in Iași speelt een belangrijke rol in het opleiden van toekomstige priesters en levert een bijdrage aan de interreligieuze en interculturele dialoog. De faculteit is opgericht in 1860. Sinds 1990 is het een onafhankelijke faculteit binnen de universiteit van Iași en een model van openheid tussen de verschillende christelijke denominaties.

Mijn orthodoxe reis

De Roemeens-orthodoxe Kerk is oecumenisch gezien misschien wel de meest open Orthodoxe Kerk. Mijn persoonlijke visie op deze kerk ontwikkelde zich vanaf 1998 toen ik voor mijn *Doctor of Ministry*-studie (doctoraat voor pastores, red.) studiebijeenkomsten organiseerde over 'urban mission' (zending in de stad) in de hoofdsteden van Roemenië en Hongarije. Samen met vijf protestantse collega's ontmoette ik vader Michael Tița, adviseur internationale zaken van de Roemeens-orthodoxe Kerk. Sindsdien was ik betrokken bij de evangelische beweging 'Hoop voor Europa' en organiseerde in heel Europa studiebijeenkomsten over 'Jezus in de stad'. In 2005 ontmoette ik enkele leiders vanuit protestantse kerken en pinksterkerken op zo'n studiebijeenkomst. Eén van de hoogtepunten daar was een 'spirituele geschiedenis van Iași'. In mei 2006 veranderde mijn wereld toen de Roemeense vertaling van het boek *A Biblical Word for an Urban World* (Een bijbels woord voor een stedelijke wereld) van mijn vriend Raymond Bakke een grootse presentatie kreeg aan de Faculteit voor Orthodoxe Theologie te Iași. Het was een officiële gebeurtenis, georganiseerd door orthodoxen en evangelicalen samen, met de uitdrukkelijke zegen van metropoliet Daniel van Iași. De Roemeens-orthodoxe televisie was er, evenals radio en plaatselijke kranten. Er werden interviews gehouden met de betreffende twee orthodoxe

professoren, met mevr. Anita Delhaas, de Nederlandse landelijk directeur van *World Vision Romania*, en met mij. Tijdens de opening verklaarde de decaan van de faculteit, Viorel Sava, dat "oecumenische samenwerking en dialoog thuis zijn in Iași." Mij viel een warm welkom door de orthodoxe professoren ten deel en ik reageerde op hun toespraken. Het volgende jaar werd ik uitgenodigd voor een lezing voor méér dan honderd Roemeense priesters en priesterkandidaten. Als ik me daardoor ook maar enigszins geïntimideerd gevoeld zou hebben, dan werd dat al de eerste keer helemaal weggenomen door Viorel Sava. Hij moedigde me aan mijn boodschap niet te veranderen voor deze orthodoxe priesters! Ik had ondersteuning van een powerpoint-presentatie in het Roemeens; mijn vriend vader Mihai Pavel, die voor *World Vision* werkt, vertaalde voor mij.

De afgelopen tien jaar heb ik steeds meer het gevoel gekregen dat protestanten het christendom niet kunnen begrijpen voordat ze de wereld betreden van de Cappadocische kerkvaders (want dichter bij de Vroege Kerk en minder rationeel) en de gastvrijheid ervaren van deze zeer open Orthodoxe Kerk.

In 2008 organiseerden vader Mihai en ik samen een orthodoxe reis door Turkije, Bulgarije en Roemenië, een 'studiebijeenkomst onderweg'. Een bus met dertig priesterkandidaten die aan hun promotie bezig waren en hun partners. Viorel Sava en de professor kerkgeschiedenis

Ds Robert Calvert (tweede van links) over de iconen: "In orthodoxe kerken kan men in de koepel, boven de gelovigen, Christus Pantocrator afgebeeld zien [...] De kerk geeft mensen kracht, maar we moeten steeds weer weten waar die kracht vandaan komt." (Foto: archief R. Calvert)

(hij is nu bisschop) namen ook deel. We trokken vanuit Istanboel door Midden-Turkije met zijn ondergrondse grotten, en via het oude Efeze reisden we verder in noordelijke richting, door Bulgarije naar Roemenië, waar we het patriarchaat in Boekarest en de kloosters van Iasi bezochten. In 2008 bezocht ik ook de Oecumenisch Assemblee in Sibiu, Roemenië. Het jaar daarop werd ik opnieuw uitgenodigd door de Faculteit voor Orthodoxe Theologie te Iasi, nu als docent in het kader van het Erasmus-uitwisselingsprogramma. Een hele week seminars werd ingekort tot drie dagen vanwege de openbare feestdagen van twee heiligen! Het uitwisselingsprogramma hield in dat de Schotse Internationale Kerk in Rotterdam de volgende twee jaar twee studenten voor een stage van drie maanden elk zou ontvangen.

Enkele leerresultaten

Op het evangelische ‘Derde Lausanne Congres’ in Kaapstad vorig jaar ontmoette ik vader Mihai weer, alsook professor Ioan Sauca, Roemeens-orthodox priester en decaan van het Oecumenisch Instituut in Bossey (Zwitserland). Beiden waren uitgenodigd als waarnemers. Sauca maakte mij deelgenoot van zijn pijn vanwege de manier waarop enkele leiders van het platform het Roemeense volk niet als geëvangeliiseerd beschouwden. Ik voelde me er ook ongemakkelijk onder, want ik had juist van mijn Roemeens-orthodoxe vrienden theologische inzichten gekregen, zoals deze:

1. Christus en de macht ~ Ik begrijp waarom de Reformatie een einde maakte aan beelden en iconen, maar in mijn kerk vinden veel mensen de kerkvlaggen die daar hangen toch een geheugensteuntje. In orthodoxe kerken kan men in de koepel, boven de gelovigen, Christus Pantocrator afgebeeld zien, de ‘Albeheerser’ of ‘Hij die de wereld in stand houdt’. In hun dagelijkse gevecht om het bestaan hebben sommige stadsbewoners het nodig, volgens mijn observatie, eraan herinnerd te worden dat de overwinning aan Christus is. De kerk geeft mensen kracht, maar we moeten steeds weer weten waar die kracht vandaan komt.

2. Missie en de Geest ~ Het zogeheten *filioque* dat door de Latijnse christenen werd toegevoegd aan de Geloofsbelijdenis van Nicea, d.w.z. het laatste deel van de zin ‘de heilige Geest, die voortkomt uit de Vader en de Zoon’, werd afgevoerd door de oosters-orthodoxen. Deze afwijzing houdt in dat de heilige Geest minder door categorieën van God de Zoon wordt gecontro-

Religieuze landschap Roemenië

(Gegevens R. Calvert)

Orthodoxen: **88%**

Rooms-katholieken: **6%**

Protestanten)*: **6%**

)* Hongaarse gereformeerden, Hongaarse en Duitstalige lutheranen, Baptisten, ‘Broeders’ (Brethren) en Zevendedag-adventisten.

leerd. Protestanten neigen ertoe Christus te identificeren met de evangelieverkondiging, terwijl orthodoxen Gods aanwezigheid kunnen ontwaren waar Hij niet verkondigd lijkt te zijn. Zij konden zulke heidense culturen herkennen als ‘heilige grond’ vanwege de aanwezigheid van de Geest op aarde. Zo kunnen ze elke vreemde cultuur behandelen als heilig en als ‘gastheer’ van Gods Geest. Ik werd ontroerd door Michael Oleksa die na zevenentwintig jaar priesterschap in Alaska in *Orthodox Alaska* (SVS Press, 1992) vertelde hoe de Orthodoxe Kerk van heidenen christenen maakte zonder hun cultuur te vernietigen. De eerste orthodoxe missionarissen zochten naar de heilige Geest in de cultuur van Alaska en wendden zelfs de plaatselijke scheppingsverhalen aan.

3. Gemeenschap der heiligen ~ Het interieur van oudere orthodoxe kerken leerde me de ‘gemeenschap der heiligen’ te waarderen, de mystieke band tussen de levenden en de doden, de geestelijke verbondenheid van alle kerkleden op aarde en in de hemel. In de koepel is meestal een fresco die Christus of God de Vader uitbeeldt met eromheen de twaalf apostelen en andere belangrijke bijbelse figuren; op het niveau daaronder in de kerkruimte de geloofshelden van alle tijden, mannen en vrouwen, en helemaal op het grondniveau staan de gelovigen die bijeen zijn gekomen voor de eredienst – de triomferende, de verwachtingsvolle en de strijdende Kerk.

4. Theologie en spiritualiteit ~ In het westen spreken we van een ‘ivoren toren’ bij droge theologie waar elk geestelijk leven uit is weggevoerd. De grootste systematisch theoloog van de Roemeens-orthodoxe Kerk in de twintigste eeuw is ongetwijfeld Dumitru Stăniloae, de naamgever van de Faculteit voor Orthodoxe Theologie in Iasi. In *De ervaring van God* (1998) besprak hij de Openbaring, de kennis van God en de Drie-eenheid, maar hij waarschuwde voor een “letterlijke herhaling van de woorden en formules uit het verleden”. Misschien is het een belangrijke kracht van de Orthodoxe Kerk dat theologie daar eerder de schepping van het

klooster dan van de universiteit is.

5. Stedelijk pastoraat ~ Ik heb met de vraag geworsteld wat de kerk te bieden heeft aan de arme en gecriminaliseerde migranten. Ik kwam tot de conclusie dat het 'Goede Nieuws' van het Evangelie meer is dan woorden. Wat is de basis voor 'zending in de stad' (urban mission)? Ik ontdekte dat Johannes Chrysostomus, door de Orthodoxe Kerk als een heilige en kerkvader beschouwd, de nadruk legde op de 'twee altaren': één in het heiligdom en een ander in de publieke ruimte. Niet zo heel lang geleden beargumenteerde professor Ion Bria in *The Liturgy After the Liturgy* ('De Liturgie na de Liturgie', Wereldraad van Kerken, 1996), dat de liturgie niet piëtistisch of passief is, maar sociologische implicaties heeft. Hij roept de Kerk op "actief te zijn om de hindernissen op de weg naar rechtvaardigheid, vrijheid en solidariteit te overwinnen."

Mijn gereformeerde christelijke blik is uitgedaagd en heeft zich ontwikkeld door de Roemeens-orthodoxe kerk. De wereld is veranderd sinds 1840 toen een kleine groep Schotse

missionarissen onder leiding van ds Robert Murray McCheyne naar Iași kwam om te getuigen aan de grote Joodse gemeenschap. Zelfs voor de Tweede Wereldoorlog bestond er een joodse messiaanse geloofsgemeenschap in Iași die verdween tijdens een nazi-pogrom in 1941. In de eenentwintigste eeuw hebben globalisatie en seculariteit de context van het christelijke getuigenis veranderd. In de orthodoxe wereld geloof ik in de noodzaak en de waarde van een fijngevoelige protestantse stem om de kloof te overbruggen tussen kerkelijke uitdrukkingen die religie en maatschappij, Woord en Geest, sacramenteel en niet-sacramenteel van elkaar hebben gescheiden. De rationalistische tendens van de Verlichting maakte van het christelijk geloof een studieobject in plaats van een subject dat ervaren moet worden. Deze tendens in het westers christendom om dualismen te creëren, ging zover dat er een scheiding werd aangebracht tussen het materiële en het immateriële. Volgens mij zijn ze in de orthodoxe wereld bijeengebracht.

Robert Calvert

Continuïteit en flexibiliteit in de liturgie

Zijn ouders waren oblaten van een Benedictijnenabdij. Daardoor leerde Paul Baars (*1955) al als kind de 'Latijnse ritus' kennen in de vorm die hij na het Tweede Vaticaans Concilie gekregen had. Dit was het begin van een grote persoonlijke betrokkenheid op liturgie. Vanuit die betrokkenheid laat hij zijn licht schijnen op liturgie, met name de Byzantijnse, die hij later leerde kennen.

Het officie (de Uren) van de postconciulaire Romeinse liturgie in het klooster van mijn jeugd was zojuist in het Nederlands vertaald; de vaste en wisselende gezangen van de eucharistie bleven in het Latijn. We volgden het kerkelijk jaar. De gregoriaanse en gregorianiserende (= van het gregoriaans afgeleide) melodiën vormden een prachtige culturele erfenis.

*Gelovigen tijdens een Goddelijke Liturgie in een orthodoxe parochiekerk in Boekarest, Roemenië.
(Foto: L. van Leijzen)*

Later als student was ik vijf jaar dirigent van het koor van een studentenkerk. Het goede van die kerk was de open sfeer: je kon alles vragen, je mocht twijfelen. Maar liturgisch zou ik het zo niet meer kunnen. We vonden de liturgie als het ware iedere maand opnieuw uit. We kozen een thema, zochten daar bijbelteksten, gedichten en liederen bij. We vierden Kerstmis, Pasen en Pinksteren, maar verder lieten we het kerkelijk jaar en zijn lezingencyclus los. Soms was het resultaat inspirerend, maar vaak was er onvoldoende samenhang en rust. Het was vooral dodelijk vermoeiend. Herhaling was in deze traditie uit den boze. Alles moest nieuw. We maakten nieuwe teksten en melodieën, die we op het laatste moment nog moesten instuderen.

‘Onze’ Byzantijnse traditie

Vanaf 1988 werd ik lid van het koor van de katholieken van de Byzantijnse ritus in Nijmegen. Tegelijk kwam ik in Pskov (Rusland) in contact met de Russisch-orthodoxe Kerk en werd ik tijdens mijn jaarlijkse bezoeken ook daar lid van een kerkkoor. Dit ervoer ik aanvankelijk als een terugkeer naar mijn liturgische begin. Mijn vader was een leerling van dom Pierre de Puniet (1877-1941), novicemeester en een van de voormannen van de Liturgische Beweging in de Rooms-katholieke Kerk. Ik denk dat ik hun beiden op het gebied van de liturgie trouw ben gebleven.

De liturgische boeken en het kerkelijk jaar met zijn lezingencyclus blijven voor mij de norm. Die boeken zijn voor de katholieken van de Byzantijnse ritus en de orthodoxen bijna hetzelfde. Daarom spreek ik hier van ‘onze’ traditie, hoewel er wel een groot verschil is in sfeer en beleving is. Je kiest in deze ritus niet voor de gemakkelijkste weg. Je komt in aanraking met gebeden en bijbelteksten die niet meteen hun betekenis prijsgeven. Maar alles keert regelmatig terug. Door te herhalen krijg je geleidelijk toegang tot de betekenis en verinnerlijk je de teksten en rituelen. Maar dat zou niet per se star hoeven te gebeuren. Maar vaak echter hebben de koorleden een lijstje voor zich dat moet worden afgewerkt of het koor ervaart de liturgie als een concert, een repertoire dat moet worden afgewerkt. Er ontstaat stress en faalangst: *zal het nog lukken Rachmaninov goed te zingen?* Wanneer er iets onverwachts gebeurt, ontstaat er irritatie en verwarring. De priester bidt bijvoorbeeld onverwacht voor: “Laat ons de Heer bidden!” Wat te doen? Ik zou gewoon antwoorden: “Heer, ontferm U”, ook al staat

het niet op het lijstje.

Liturgie als dialoog

Er is een andere dan bovengenoemde beleving van de liturgie nodig. Liturgie is een dialoog van de priester, de diaken (indien aanwezig), de lezer en het koor, dat de bijeengekomen geloofsgemeenschap vertegenwoordigt. De priester heeft daarbij het initiatief. Dat betekent dat je niet op een lijst moet blijven staren, maar kunt luisteren naar wat er gebeurt. Dat is te meer belangrijk wanneer er in een gemeenschap verschillende priesters voorgaan, die hun eigen accenten leggen. Je reageert dus op wat er gebeurt. Je volgt de priester en de dirigent. Wanneer ik ergens dirigeer, haal ik de lijsten gewoon weg bij het koor. Wanneer mensen komen kennismaken met de liturgie, geef ik bij voorkeur niet meteen boekjes met vertalingen en teksten. Probeer het eerst maar eens te ervaren. Later komen de teksten wel.

Liturgie is dus onder andere herhalen. Maar dat is iets anders dan fantasieloos kopiëren. Het is het vieren, het opnieuw tot leven brengen van ons geloof. Een concert kan mislukken. Een liturgie kan niet mislukken. Wanneer wij toegewijd zijn, oprecht proberen te bidden, is het al gelukt. Het is als het schilderen van een icoon. Als het goed is beantwoordt de icoon aan het oerbeeld. Maar tegelijk is elke nieuwe geschilderde icoon uniek en geeneen icoon is hetzelfde als een andere.

Dit alles betekent echter niet dat een liturgische traditie een grabbelton is waaruit je kunt halen wat je wilt. Je moet eerst de samenhang en de achtergronden begrijpen. Je kunt niet in de wilde weg zaken weglaten of toevoegen. Ik houd er ook niet van om elementen van diverse christelijke ritussen – of zelfs van verschillende godsdiensten – te combineren in één viering. Elke traditie heeft een eigen innerlijke samenhang die je eerst moet leren kennen en waarderen. Respect voor andere tradities betekent juist dat je respecteert dat die niet zijn in te passen in onze traditie. Je kunt ze niet reduceren tot onderdeelje van je eigen systeem.

Professionaliteit

‘Sobornostj’ ofwel gezamenlijkheid in de kerk is zeker van groot belang: over veel zaken kan de gemeenschap als geheel een besluit nemen; alle gelovigen delen door hun doop in het algemene priesterschap en vormen samen het Lichaam van Christus; het bijzondere priesterschap krijgt alleen daarbinnen betekenis. Maar voor

de liturgie ligt het anders. Ik ben lid geweest van een orthodox koor waar we bij meerderheid van stemmen besloten vertalingen te veranderen. Ik ben lid geweest van een Byzantijns katholiek koor waar werd gestemd hoe we de paascanon zouden inkorten. Daarover ontstond zo veel ruzie dat de hele geplande viering dat jaar niet doorging. Liturgische keuzes zijn volgens mij de verantwoordelijkheid van de priester. Die bepaalt, na overleg met de dirigent, wat er concreet gebeden wordt. Zij hebben als het goed is kennis van zaken. Een kerk is niet in alle opzichten een democratisch instituut: "Wat liefde, schoonheid en waarheid is, wordt niet bij meerderheid van stemmen bepaald." (Russisch-orthodox aartspriester Pavel Adelgeim, Pskov)

Vierledige flexibiliteit

Blijft staan dat meer flexibiliteit mogelijk en wenselijk is op vier punten:

1) De lengte van de vieringen ~ Wanneer je alles doet wat de liturgische boeken voorschrijven, ben je ongeveer de hele dag bezig met vieren. Er zijn enkele orthodoxe kloosters die dat ook doen. Maar voor een parochie is dat absurd. Soms wordt het probleem van de lengte opgelost door alles in ijltempo te zingen. Ik zou er toch de voorkeur aan geven in te korten. Je hoeft geen 12 stichieren te zingen, je kunt er ook 5 of 3 zingen; ook de canons en de odes kun je inkorten (stichieren, canons en oden zijn bepaalde hymnische teksten). Dat wil niet zeggen dat ik een hekel heb aan lange vieringen. Juist tijdens lange vieringen krijg ik het gevoel dat ik geestelijk en lichamelijk uitgezuiverd wordt. Herhalen is in onze traditie een belangrijk middel om ons de teksten en rituelen eigen te maken. Maar niet iedereen verkeert in de omstandigheid om dat te kunnen doen. Voor een gezin met kinderen is het vaak onhaalbaar en ook niet nodig.

2) Het inspelen op de omstandigheden ~ Liturgie kan in heel verschillende omstandigheden gevierd worden. Het hoort in een kerk, maar soms is er geen kerkgebouw. Je kunt ook vieren in een ziekenhuis, woonhuis of park. Op dat punt heb ik in Rusland veel flexibiliteit ervaren. Het kan ook zijn dat er geen of te weinig zangers zijn. Je kunt dan meer overlaten aan de lezer. Je kunt er ook voor kiezen meer eenstemmig te zingen. Dat kost minder inspanning en kan ook heel mooi zijn.

3) De liturgische taal ~ Geen onderwerp heeft meer stof doen opwaaien dan de liturgische

taal. Er zijn twee uitersten. Sommige Byzantijnse katholieke gemeenschappen hechten eraan alles in het Kerkslavisch te doen. Sommige orthodoxe parochies zweren bij het Nederlands. "Als er één woord Nederlands (of Kerkslavisch) gezongen wordt, ga ik van het koor af!", hoor je dan. De meeste parochies, ook parochies met veel immigranten, kiezen voor een tussenvorm. Men gebruikt verschillende liturgische talen. De belangrijkste gebeden, worden (ook) in het Nederlands gebeden. Vader Theodoor van der Voort van de orthodoxe parochie in Deventer kijkt tijdens een viering de kerk in. Wanneer er veel Russen de dienst bezoeken, gebruikt hij meer Kerkslavisch, wanneer er geen Russen zijn, gaat bijna alles in het Nederlands.

Je hoort soms het argument dat het Kerkslavisch "goddelijk geïnspireerd" zou zijn. Dat is heel nationalistisch gedacht. Als er in het christendom al heilige talen zijn, dan zijn dat Hebreeuws, Aramees en Grieks, de talen van de bijbel. Ik hecht eraan om in meerdere talen te vieren in een tijd waarin nationalisme sterk naar voren komt. Op Pinksteren sprak de heilige Geest iedereen toe in zijn eigen taal. Er zijn natuurlijk wel praktische problemen. In de Slavische traditie is de muziek vaak perfect op de tekst aangepast. De Nederlandse vertalingen en harmonisaties zijn soms gebrekkig en omstreden. Griekse melodieën liggen moeilijker in ons gehoor. Er is hier nog veel werk te verzetten.

4) De aanwezigheid ja dan nee van een priester ~ Tot slot nog de laatste vorm van flexibiliteit. Het kan zijn dat er (soms plotseling) geen priester beschikbaar is. Dan kan de Goddelijke Liturgie helaas niet gevierd worden. Maar juist in onze traditie zijn er dan andere mogelijkheden. Je hebt de Dienst van de Typica en ook een moleben of akathist kan zonder priester gevierd worden. Ik zie dan dat gelovigen soms teleurgesteld de kerk verlaten, omdat er geen eucharistie is. Dat is jammer. Het gaat hier niet om tweederangsvieringen, maar om vieringen die in zichzelf een eigen waarde hebben.

Onze traditie is dus niet star. Er is flexibiliteit, niet in de zin van een grabelton of van een 'vermenging' tussen christelijke liturgische tradities onderling, maar *binnen* onze traditie, de Byzantijnse/orthodoxe liturgie.

Paul Baars

Een bewogen reis II

De Kerken van Egypte buiten het Koptisch-orthodox patriarchaat

De Melkitische Grieks-katholieke kerk in Cairo. Melkiten - met Rome geünieerde Arabische christenen van de Byzantijnse traditie - verlieten tijdens de Ottomaanse overheersing hun oorsprongsgebieden Syrië-Libanon-Palestina om in Egypte economisch fortuin te zoeken. [Foto: J. Ong]

Van 21 januari tot en met 4 februari jl. reist een groep van zeven Nederlanders en een Belg door Egypte. Dit is deel 2 van het verslag dat Paul Brenninkmeijer, een van de vier meereizende priesters en redactielid van Pokrof, maakte van deze reis naar Egypte, toen daar de onrust losbrak die een einde zou maken aan het bewind van president Moebarak. Stond in deel I de Koptisch-orthodoxe Kerk centraal, in dit vervolg zullen Egyptes niet-Koptisch-orthodoxe Kerken belicht worden. Verder zal er worden ingegaan op de verhouding tussen de christenen en de islam.

Naast de Koptisch-orthodoxe Kerk zijn er in Egypte de Grieks-orthodoxe Kerk, de Grieks-katholieke Kerk en de Latijnse katholieke Kerk. Als gevolg van proselitisme - met name in het kielzog van het negentiende-eeuwse kolonialisme - zijn er ook Koptisch-katholieke, Koptisch-evangelische (presbyteriaanse, d.w.z. Angelsak-

sische calvinistische) en anglicaanse kerken gesticht. Het inheemse Grieks-orthodoxe patriarchaat van Alexandrië, in Egypte bestaande uit een slinkende minderheid etnisch-Griekse Egyptenaren, zou een onderwerp apart zijn, maar zal ik daarom hier niet verder behandelen. Al de overige niet-Koptisch-orthodoxe kerken zijn zowel klein in aantal als - voor het merendeel - ooit van buitenaf 'opgelegd'. Toch hebben deze kerken een grote invloed gekregen door hun onderwijs. Ook de Koptisch-orthodoxe Kerk met haar zo verbreide zondagsschoolwerk heeft zich niet aan deze - in dit geval protestantse - invloed kunnen onttrekken.

Koptisch-evangelisch

Een Koptisch-evangelische kerk ziet er van binnen uit als een gewone protestantse kerk. De eredienst lijkt weinig op een Koptische liturgie. De naam Koptisch wil hier eerder zeggen dat het een Egyptische kerk betreft. In het gastenverblijf van de Koptisch-evangelische kerk van Alexandrië worden we gastvrij opgevangen. Ds. Radi Attalah blijkt een bewogen mens te zijn, die erg betrokken is op oecumene en op de dialoog met moslims. Bij ons gesprek met hem is ook dr. Mahmoud Rousdy aanwezig, een moslim die

actief met deze dialoog meedoet. Op initiatief van de Koptisch-evangelische Kerk is deze dialoog gestart vanaf 1992. Wel zestien christelijke denominaties doen er aan mee, maar helaas houden de Koptisch-orthodoxen zich afzijdig. Heel langzaam komen er verbeteringen in de dialoog met de moslims. Onder academici gaat dat het beste. Maar de 30% analfabeten onder de moslimbevolking is gevoelig voor de propaganda van de moslimfundamentalisten. In het staatsonderwijs, dat sterk van een islamitische geest is doordrenkt, kan nog heel veel verbeterd worden. Kinderen krijgen er nogal eens te horen dat Kopten slechte mensen zijn met wie je niet moet omgaan. De Koptisch-evangelische Kerk heeft een breed aanbod van vormingsactiviteiten voor vooral vrouwen. De ruime meerderheid van de deelnemers zijn moslima's. Zo kunnen er vanonderop kleine veranderingen gebeuren. Koptisch-orthodoxen doen dit soort activiteiten alleen voor eigen kerkleden.

Koptisch-katholieken Minia

Door de onrust ten gevolge van de grote demonstraties op vrijdag 28 januari is het ons niet toegestaan om de volgende dag, zaterdag, ons hotel te verlaten. Daardoor kunnen we geen bezoek brengen aan de Koptisch-katholieke parochie in de stad Minia, 200 km ten zuiden van Cairo, waar wij op dat moment verblijven. In plaats daarvan krijgen wij bezoek van twee pasgewijde Koptisch-katholieke priesters, enthousiaste der-tigers. Aboena (= vader) Isaac, assistent in de parochie van Minia, is speciaal belast met de vorming van kinderen. Vader Jaoub is nog in afwachting van zijn benoeming. Hij heeft theologie gestudeerd in Libanon en is bijzonder geïnteresseerd in cultuur en vooral literatuur. De Koptisch-katholieke Kerk ziet haar betekenis in Egypte vooral in het geven van goed onderwijs. Er zijn in Egypte totaal 151 katholieke scholen, waaronder zes in Minia, die wel onder toezicht van de staat functioneren. De *upper ten* van Egypte bezoekt de katholieke scholen. Op deze manier heeft men wel veel invloed in het land. Aboena Isaac benadrukt hoe de vorming van jonge mensen erop gericht moet zijn ze tot vrije en zelfbewuste mensen te maken. Wat betreft de op dat moment actuele politieke problemen en de opstand tegen de president zeggen de priesters: "Het gaat niet alleen om een nieuwe regering. Er moet een algemene mentaliteitsverandering komen. Mensen moeten zich veel meer bewust worden van hun rechten en hun mogelijkheden. Ze moeten veel meer leren hun leven

in eigen handen te nemen. Zich bewust worden: dit is mijn land, dit is mijn leven; ik moet er zelf hier iets van maken". Het bisdom Minia telt 28 parochies. De Koptisch-katholieken volgen in Minia de liturgie van de Koptisch-orthodoxe kerk, maar zingen in de geloofsbelijdenis wel het *filioque*. Verder deelt de Koptisch-katholieke Kerk met de rest van de Catholica de officiële leer van het vagevuur, een opvatting die de Koptisch-orthodoxe Kerk verwerpt. De Koptisch-katholieke Kerk kent gehuwde priesters, maar celibataire priesters hebben wel de voorkeur. Hoewel het diaconaat natuurlijk ook voor de Koptisch-katholieke Kerk een kerkelijk ambt is, zijn er feitelijk geen diakens.

Koptisch-katholieken Cairo

De laatste dagen van ons verblijf in Egypte hebben we in Cairo een onverwachte opvang gevonden in het klooster van de Koptisch-katholieke zusters van het Heilig Hart, een onderwijscongregatie. Hier ontmoeten we ook de bij de zusters inwonende patriarch kardinaal Naguib. Hij blijkt een eenvoudige man, gekleed in een gewoon zwarte toog, zonder enig streepje of knoopje kardinaalsrood. Hij was secretaris van de Bijzondere Bisschoppensynode over het Midden-Oosten in Rome oktober j.l. We wonen de avondmis bij waar de kardinaal in voorgaat. Het is eigenlijk een 'gewoon katholieke' viering, met Koptische-orthodoxe elementen, vooral in de teksten. De kardinaal bidt met het gezicht naar het volk. Het brood voor de communie wordt niet net als in de Koptisch-orthodoxe liturgie gevormd door één versgebakken brood, maar door 'Latijnse' ouwels. De Koptisch-katholieke kerk is hier sterk gelatiniseerd, anders dan in Minia.

Melkitisch-katholieken Cairo

De Melkitische Kerk volgt de Byzantijnse liturgie en is van de katholieke kerken in het Midden-Oosten het minst gelatiniseerd. Er behoren in Egypte 13 kerken toe, waarvan zeven in Cairo. De gehuwde priester Rafic Greiche die we ontmoeten, is een heel hartelijke man. Hij heeft in zijn kerk een prachtige verzameling iconen bijeen gebracht. Er is een bijzondere afbeelding van Maria die een dunne kleurloze olie afscheidt. Wat is dit voor mysterie? Naast Grieks-katholieken zijn er in het land ook nog Maronieten en Syrisch-katholieken. De Latijnse Kerk is er vooral voor buitenlanders.

Relatie met Koptisch-orthodoxe Kerk

Op de vraag hoe de verhouding met de Koptisch-

orthodoxe kerk is, zeggen de Koptisch-katholieke priesters in Minia dat deze wisselend is. Het hangt af van plaatsen en personen. Paus Shenouda heeft dertig jaar geleden een overeenkomst gesloten met de Rooms-katholieke Kerk dat het ooit bestaande verschil in de doctrine rond Jezus Christus geen probleem meer is. Maar hij verzuimde deze overeenstemming aan de kerkleden bekend te maken, zodat veel Kopten denken dat het nog steeds een breekpunt is. Omdat de Koptisch-orthodoxen streng vasthouden – naar eigen zeggen – aan de doop door onderdompeling worden de doop van de Katholieke Kerk en daarbij ook de andere sacramenten niet erkend – ook niet de doop van de Koptisch-katholieken, hoewel die toch ook met onderdompeling gebeurt. Deze niet-erkenning geeft grote pastorale problemen. Shenouda's voorganger paus Kyrillos (patriarch: 1959 – 1971) had de doop binnen de Katholieke Kerk wel erkend. De Koptisch-katholieke Kerk botst bij haar pogingen tot meer dialoog met de zusterkerk op de geslotenheid van paus Shenouda. Ook een bijna-overeenkomst over een gezamenlijke paasdatum ging niet door, onder persie van veel Koptisch-orthodoxen. Paus Shenouda is de enige die alle christenen vertegenwoordigt in de onderhandelingen met de regering. De Koptisch-orthodoxe priesters zeggen hun gelovigen op welke christelijke kandidaten ze moeten stemmen. Zo is er voor de Koptisch-katholieken weinig politieke invloed.

Een groot probleem, voor élk kerkgenootschap, blijft de kerkenbouw. Men moet vaak tien jaar of langer wachten op een vergunning voor een nieuw kerkgebouw. Koptisch-orthodoxen zouden, aldus katholieke stemmen, nog wel eens sjoemelen met het geven van smeergelden om vergunningen eerder te krijgen, maar daar zeggen de Koptisch-katholieken zich niet mee in te laten.

De Koptisch-katholieke patriarch, kardinaal Antonios Naguib (geheel rechts), in gesprek met enkelen van de gasten uit Nederland en België. (Foto: J. Ong)

De melkitische aboena Rafic betreurt het dat paus Shenouda zich uit de Raad van Kerken in het Midden-Oosten heeft teruggetrokken.

Verhouding met moslims

Hoe is de verhouding met de moslims? Aboena Rafic vertelt: “Op het vlak van het alledaagse leven is die meestal goed. Onze christelijke gezinnen hebben veelal ook moslimvrienden. Soms maken moslimfundamentalisten problemen ten opzichte van christenen. Maar juist nu, in deze roerige dagen, zijn er tegen de plunderingen overal buurtcomités opgericht, waar moslims en christenen samen 's nachts de wacht houden in hun straat of buurt. Dit werkt heel positief. Er hebben hele gesprekken en ook discussies plaats. Men leert elkaar zo veel beter kennen.”

Wij hoorden ook hoe met elkaar bevriende moslims en christenen tezamen de Egyptische heiligdommen bezoeken die herinneren aan de vlucht van de Heilige Familie. Helaas hebben wij het jaarlijkse feest hiervan waar bisschoppen en moslimgeestelijken aan deelnemen niet mee kunnen maken, omdat dit door de omstandigheden dit jaar niet doorging.

Anders is het op het officiële en politieke niveau. In de media wordt het klimaat vergiftigd door onware beschuldigingen alsof christelijke kloosters wapenopslagplaatsen zijn. Christenen op hun beurt uiten soms ook hun vooroordelen tegen moslims in het openbaar (zie mijn vorig artikel: het geharrewar over overgang tot de islam van vrouwen die willen scheiden). Het comité voor ontmoeting tussen de Rooms-katholieke Kerk en de invloedrijke theologische faculteit van de islamitische Al-Azhar universiteit is gestopt. De oproep van paus Benedictus XVI in januari jl. aan de Egyptische regering om christenen beter te beschermen tegen aanslagen werd volgens aboena Rafic opgevat als een oproep aan de Europese leiders om een soort kruistocht tegen de moslims te beginnen.

Het zal moeten blijken of de nieuwe politieke verhoudingen in Egypte tot een beter klimaat leiden waarin christenen en moslims meer tot elkaar komen. Kees Hulsman, die onze reisleader was, heeft jarenlang leiding gegeven aan het *Arab-West-report*, een instituut in Cairo dat eerlijke informatie over moslims en christenen en hun onderlinge betrekkingen publiceert. Ook op deze manier wordt geprobeerd de dialoog tussen christenen en moslims te verbeteren.

Paul Brenninkmeijer

1 *Transfiguratie in San Apollinare in Classe, Ravenna, na 550 nC.*

2 Zes dagen later nam Jezus Petrus, Jakobus en Johannes met zich mee een hoge berg op, waar ze helemaal alleen waren. Voor hun ogen veranderde hij van gedaante, 3 zijn kleren gingen helder wit glanzen, zo wit als geen enkele wolwasser op aarde voor elkaar zou kunnen krijgen. 4 Toen verscheen Elia aan hen, samen met Mozes, en ze spraken met Jezus. 5 Petrus nam het woord en zei tegen Jezus: 'Rabbi, het is goed dat wij hier zijn; laten we drie tenten opslaan, een voor u, een voor Mozes en een voor Elia.' 6 Hij wist niet goed wat hij moest zeggen, want ze waren door schrik overweldigd. 7 Toen viel de schaduw van een wolk over hen, en uit de wolk klonk een stem: 'Dit is mijn geliefde Zoon, luister naar hem!' 8 Ze keken om zich heen en zagen opeens niemand meer, behalve Jezus, die nog bij hen stond.
[Mk 9: 2-8, NBV].

*Op de Berg werd Gij van gedaante veranderd,
En aanschouwden uw leerlingen uw heerlijkheid.
Opdat, wanneer zij U gekruisigd zouden zien,
Zij Uw Lijden als vrijwillig zouden erkennen
En aan de wereld verkondigen,
Dat Gij werkelijk de afglans van de Vader zijt.*

[troparion 6 augustus, uit: Byzantijns Liturgikon, Tilburg/Zagreb 1991]

Transfiguratie

Omvorming in drievoud

Een zon op volle hoogte en sterkte, als in hartje zomer. Zo straalt op de mozaïek (zie hieronder) uit de hoofdkerk van het Grieks-orthodoxe Sinaïklooster Christus het goddelijke licht uit. Zoals eens Mozes overdonderd werd door JHWH's lichtende heerlijkheid op de berg Sinai, maar niettemin God mocht zien – hij heet dan ook in de Byzantijnse traditie 'Mozes de Godschouwer!' –, zo aanschouwen de drie uitgezonden leerlingen de goddelijke glans die Christus doorlicht. Op de berg die een tweede Sinai is. Hartje zomer!

Een van de mooiste iconen is die van de Gedaanteverandering van de Heer. En een van de – naar mijn gevoelen – mooiste verhalen uit het evangelie is eveneens die van de transfiguratie. In het Nederlands heet de Transfiguratie ook wel 'de Verheerlijking'. Begin augustus, om precies te zijn op de 6^e van die maand, vieren oost en west het feest van dat verhaal. Bij Marcus, het oudste evangelie dat we kennen, is dat verhaal het centrum van zijn tekst. 'Kwantitief' (= qua tekstlengte) en daarmee ook inhoudelijk. Net zoals het feest van de Transfiguratie hartje zomer is: 6 augustus staat precies tussen 21 juni en 21 september.

Transfiguratie betekent gedaanteverandering of omvorming. Iets of iemand wordt omgevormd. Wat of wie? Een drieledig antwoord:

1. Jezus wordt omgevormd. In het NT focust het verhaal ongetwijfeld op die bijzondere Jezus van Nazaret. Aan Hém gebeurt transfiguratie. Het verhaal plaatst Hem daarbij in de lange lijn van Israëls geloof. Vandaar Mozes en Elia – 'Wet en Profeten' –, maar ook de tenten – reminiscentie aan het joodse Loofhuttenfeest – en de neerdalende wolk – JHWH's lichtende wolk in Exodus. 'Exodus' komt expliciet in de versie van het Lukasevangelie (9: 28-36), waar wordt verteld dat Jezus met Mozes en Elia spreekt over zijn – in het Grieks – 'exodos' (vs 31), uittocht, d.w.z. zijn naderende dood in Jeruzalem. Zo was het verhaal zeker bedoeld: als troost aan de leerlingen voor als ze straks hun meester geëxecuteerd zien (zie troparion). Jezus' verandering van gedaante is de eerste transformatie.

2. Het Transfiguratieverhaal bewerkstelligt iets bij de leerlingen, bij ons. Wij worden in Zijn transfiguratie 'gelokt'. In de loop van de eeuwen is een steeds groter accent komen te liggen op onze (potentiële) transfiguratie. Het was niet zozeer Jezus die werd getransfigureerd – met name vanuit de oudkerkelijke voorstelling dat Hij het als God de Zoon ook eigenlijk allemaal al in huis had. Nee, veeleer zijn leerlingen worden getransfigureerd: de apostelen én wij! Hiermee betreden we de grootste traditie van het oosten dat

Transfiguratie in Sinaïklooster,
Egypte, ± 560 n.C.

heel het christelijk leven een proces van omvorming is naar de gelijkenis met Gods beeld in Christus. In het Latijnse westen bestaat die traditie ook, maar is daar niet gearticuleerd aan de hand van Jezus' transfiguratie. De transfiguratie is een grote rol gaan spelen in de traditie van het Jezusgebed. Die ontstond met name in het Catherinaklooster, aan de voet van de berg Sinai waar Mozes (!) de Tien Geboden ontving en die wellicht een andere 'berg van de Verheerlijking' was geworden. Het gaat in deze traditie helemaal om de omvorming van de gelovige, omvorming in Gods licht, naar Hém toe. De transfiguratie van de gelovige is de tweede omvorming.

3. Daar zou het bij kunnen blijven, als er niet – met een zekere knipoog – een derde omvorming te ontwaren valt. En wel in de iconografie van de transfiguratie. Op p 16 staat de transfiguratie uit Ravenna in Italië – toen kort na 550 het mozaïek werd vervaardigd was Ravenna een bolwerk van Byzantium, dus onder de invloed ervan, maar geografisch gelegen in het 'Westen'. De getransfigureerde Christus is verzinnebeeld door het Kruis (!).

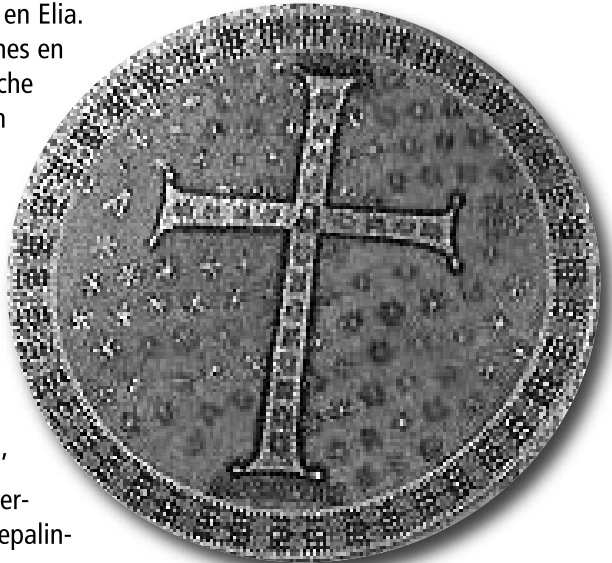
Links en rechts zien we op wolkjes Mozes en Elia. Onderaan de drie apostelen Petrus, Johannes en Jacobus als schapen. Een hoogst symbolische weergave van de transfiguratie en één van grote schoonheid.

Ongeveer tezelfdertijd – wellicht zo'n 10 jaar later, rond 560 – werd in de hoofdkerk van het eveneens Byzantijnse Sinaïklooster ook een transfiguratiemozaïek gemaakt, de afbeelding waarmee we begonnen. Maar nu zijn Jezus, Mozes, Elia en de drie apostelen onomwonden als mensen afgebeeld, zij het in verheerlijkte vorm. Deze 'fysiek-menselijke' wijze van weergeven van het christelijke verhaal liep misschien al wat vooruit op de bepalingen van het Quinisext Concilie in 692 te

Constantinopel. Ze werd daar in ieder geval als de *enige norm*

afgekondigd. Het Byzantijnse Oosten beschouwde de besluiten van het Quinisext Concilie (ook wel concilie "in Trullo" genoemd) als behorend tot het Vijfde en Zesde Oecumenische Concilie (553 resp. 680-681). Christus mocht vanaf 692 niet meer als – bijvoorbeeld – Lam worden afgebeeld, maar alleen nog maar naar Zijn menselijke trekken. Waarschijnlijk om, naast Christus' goddelijkheid, geen enkele twijfel te laten bestaan over Zijn concrete menselijkheid: geheel en al mens. Misschien ook al als tegenwicht voor de iconoclastische tendenzen die toen al gisten en niets moesten hebben van het afbeelden van het goddelijke en al helemaal niet in menselijke gedaante.

Hoe dan ook, het Westen heeft die aanvullende synode nooit erkend. De symbolische afbeeldingen van Christus en God (lam, vis, pelikaan etc.) zijn dan ook – naast de fysiek-menselijke uitbeeldingswijze – nooit uit de westerse iconografie verdwenen. Het verschil tussen de Transfiguratie te Ravenna en die op de Sinai markeert de beginfase van de iconografische ontwikkeling in het oosten. Deze overgang van (ook) symbolische naar (uitsluitend) 'historische' weergave in de Byzantijnse Kerk is de derde omvorming.

Europese Bisschoppenconferentie over het Midden-Oosten en Noord-Afrika

Rooms-katholieke Kerk roept EU op godsdienstvrijheid onder de aandacht te brengen

De rooms-katholieke bisschoppen in Europa kijken met belangstelling en zorg naar de recente ontwikkelingen in het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Reden voor de Commissie van de Bisschoppenconferenties van de Europese Unie (Comece) om tijdens haar voorjaarsontmoeting in Brussel, 6-8 april jl., ruim tijd te maken voor overleg met experts uit deze gebieden en deskundigen van de EU.

Speciale gasten tijdens het voorjaarsoverleg waren kardinaal mgr. Antonios Naguib, de Koptisch-katholieke patriarch van Alexandrië, en mgr. Youssef Soueif, de Maronietische aartsbisschop van Cyprus. Vanuit de Franse bisschoppenconferentie sprak priester Christophe Roucou, hoofd van de Franse kerkelijke dialoog met de islam, over de specifieke eigenheden van de ontwikkelingen in Marokko en Tunesië. Vanuit de Europese Commissie sprak onder andere EU-dignitaris Rolf Timans.

Traag

De beperkingen van de mogelijkheden voor een gezamenlijk Europese aanpak werden scherp geanalyseerd door mgr. Ad van Luyn, voorzitter van Comece, in zijn openingspeech voor de verzamelde bisschoppen. De bisschop wees er op dat het Verdrag van Lissabon, dat op 1 december 2009 in werking trad, er nog niet toe had geleid dat Europa in rustiger politiek vaarwater was terecht gekomen. Op één en hetzelfde moment werd de EU geconfronteerd met het bijna bankroet van Portugal, de strijd in Libië, de bootvluchtelingen in Malta en Italië, en de aardbeving in Japan. Met grote instemming citeerde de bisschop de Duitse journalist Krupa: "Is de EU te traag? Misschien. Maar vast staat dat, op dit moment, de wereld te snel is - en niet alleen voor de Europese Unie. Welke nationale of internationale speler heeft wel een overtuigende strategie voor Libië of een coherent vluchtelingenbeleid? Frankrijk? De VS?

Patriarch Antonios Naguib en bisschop Ad van Luyn.

De VN?" En ook de kerken niet, zo meent de bisschop. Wat de kerken wel kunnen bieden is in het gezamenlijk nadenken over oplossingen en het stimuleren van samenwerking.

Achtergronden revoltes

De Europese Commissie (het uitvoerend orgaan van de EU) meent dat er twee verklaringen zijn voor het onverwacht grote protest in de diverse landen. Ten eerste is er sprake van een grootschalige werkloosheid die met name jongeren raakt. Zo is in Egypte 41% van de afgestudeerde universitaire studenten werkloos. Op de totale bevolking is er sprake van een werkloosheidsgraad van 49%. Slechts 1 op de 33 mensen ontvangt enige vorm van financiële ondersteuning door de overheid.

Ten tweede is er sprake van een verlies van identiteit, met name onder de jongeren. Het gebrek aan banen verhindert hun opgang op de maatschappelijke ladder. Zonder een baan kan er bijvoorbeeld niet getrouwd worden. Voor vele jongeren is er dan ook sprake van een economisch gedictieerd celibaat. Ook andere mogelijkheden voor het verwerven van maatschappelijk aanzien ontbreken.

Gebrekkige politieke organisatiegraad

Patriarch Antonios Naguib ging uitvoerig in op

de praktische leefomstandigheden van christenen in Egypte. Welke vrijheden heeft men en waar liggen de beperkingen? Wat is de betekenis van artikel 2 van de Grondwet, dat bepaalt dat de islam de staatsreligie is? De kardinaal wees bijvoorbeeld op een juridische kwestie: Egypte ratificeert alle internationale verdragen over mensenrechten, maar met een bepaling die kort en goed stelt dat men “overal mee instemt, voor zoverre het niet in strijd is met de islam”.

De kardinaal stelt dat er op dit moment vooral behoefte is aan scholing, politieke vorming en het ontwikkelen van kleinschalige economische initiatieven. De eerste twee zijn met name belangrijk in het licht van de gebleken gebrekkige organisatiegraad in de huidige Egyptische politiek. Daardoor lukt het een aantal groepen die bijgedragen hebben aan de revolutie niet om zich op tijd als politieke partij te presenteren voor de komende verkiezingen (van parlement in september, van president in november).

Burgers in nieuwe democratie

In Tunesië, Marokko en Algerije is de historische positie van de christenen anders, zo stelde Philippe Roucou. Hier is geen sprake van emigratie, zoals van Kopten uit Egypte, maar juist van immigratie. Centraal punt in de dialoog van de bisschoppen aldaar is niet het claimen van een uitzonderingspositie, maar het oproepen tot dialoog vanuit het gezamenlijke burgerschap. Het zou goed kunnen dat er een nieuwe vorm van democratie ontstaat in deze landen, maar één die niet lijkt op westerse modellen. Kenmerkend daarvoor vond Roucou de protestborden in Marokko die oproepen tot een ‘revolutie met de koning’. Roucou waarschuwde ook dat indien Europa faalt in zijn aanpak van de crisis, de vluchtelingenstromen vele malen groter kunnen worden dan ze nu al zijn.

Ruimte voor Europees beleid

EU-diplomaat Rolf Timans stelde vast dat Europa in het verleden te gemakzuchtig met het Midden-Oosten en Noord-Afrika is omgegaan. De recente ontwikkelingen hebben de Europese politiek dan ook overvallen. Maar vervolgens heeft men niet stil gezeten. In Tunesië hebben experts uit Europa meegeholpen bij de voorbereidingen van de verkiezingen en toezicht gehouden op een fair verloop ervan. Naar Timans oordeel werd het hart van de opstanden gevormd door een roep om demo-

cratie, mensenrechten en sociale gerechtigheid. Vervolgens wees hij erop dat Europa op deze terreinen op eieren zal moeten lopen: waar houdt ondersteuning van ontwikkelingen op en begint actieve beïnvloeding van interne ontwikkelingen? De revolutie moet van de mensen zelf blijven.

Tenslotte is het in de visie van Timans nodig om financiële ondersteuning mogelijk te maken voor de verschillende fasen van democratische ontwikkeling.

Ruimte voor de Kerk

Zoals Comece-voorzitter Van Luyn aan het begin van de conferentie aangaf, worstelt ook de Kerk met de snelle ontwikkelingen. Aan het einde van de conferentie kozen de bisschoppen voor een drie-sporenaanpak:

- Het eerste spoor betreft Comece zelf. Comece zal onderzoeken hoe de communicatie tussen de christenen in het Midden-Oosten en Noord-Afrika en de christenen in Europa verbeterd kan worden. Wat verwacht men daar van Europa? Zo is er meer verdieping nodig van de thematiek van religie en democratie door bijdragen uit zowel de christelijke als de islamitische wereld. Tevens zal Comece daarbij kijken hoe het kan bijdragen aan de promotie van sociale en politieke vorming van jongeren uit Noord-Afrika en Egypte.

- Het tweede spoor betreft een pastorale brief van de Europese bisschoppen aan de rooms-katholieke bisschoppen ter plaatse. In die brief, die reeds tijdens de vergadering werd opgesteld, wordt solidariteit betuigd met de plaatselijke gemeenschappen.

(Zie: <http://www.comece.org/>)

- Het derde spoor richt zich tot de Europese Unie. Volgens de bisschoppen zou de Unie snel werk moeten maken van het verbeteren van de onderlinge solidariteit tussen de lidstaten bij de opvang van de grote vluchtelingenstromen uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika.

Daarnaast zou de Unie meer werk kunnen maken van beleidsmaatregelen voor verdere modernisering. Tenslotte werd de Unie opgeroepen om de burgerrechten, inclusief de godsdienstvrijheid, een belangrijke plaats in het externe beleid te geven.

Richard Steenvoorde

Mr. dr. R.A.J. Steenvoorde is jurist *ad extra* van het Secretariaat Rooms-Katholieke Kerk in Nederland

CURSUSSEN ROND OOSTERS CHRISTENDOM IN NIEUWE SEIZOEN 2011-'12

BET DRASHA - OOSTERS CHRISTELIJK LEERHUIS, 'S-HERTOGENBOSCH, NAJAAR 2011 'HEIL-ZENDING-IDENTITEIT- DIALOOG IN HET OOSTERS CHRISTENDOM'

BET DRASHA is het Oosters christelijk Leerhuis dat de Katholieke Vereniging voor Oecumene in samenwerking met de Protestantse Kerken-gemeenschap 's-Hertogenbosch organiseert. Najaar 2011 cirke-len de inspirerende teksten die men gaat lezen rond het vol-gende thema: Hoe heeft het christendom, dat in het Oosten is ontstaan, zichzelf en de ver-schillende contexten waarin het leefde (antieke Griekse cultuur, jodendom, islam) verstaan? Kan de oosters christelijke traditie ons op bepaalde punten inspire-ren?

Teksten van auteurs als Ignatius van Antiochië, Afrahat, Efrem, Maximus Confessor, Izaak de Syriër e.a. worden gelezen en besproken.

Begeleiding: Leo van Leijssen en ds Paul van der Waal.

Gastspreker op 15 dec: Prof. dr. H. Teule (Instituut voor Oosters Christendom, Nijmegen).

Data: donderdagavonden 15 september 13 oktober, 27 oktober, 17 november, 15 december.

Tijdstip: do 19.45-22.15 u

Plaats: Franciscushuis, Van der Does de Willeboissingel 11, 5211 CA 's-Hertogenbosch, vlak bij CS 's-Hertogenbosch.

Deelnemersbijdrage: €60

Bezoek: aan een oosterse zon-

dagmiddagdienst (facultatief, met aparte inschrijving: €10) op zondag 27 november.
Opgave het liefst vóór maandag 12 september 2011: Katholieke Vereniging voor Oecumene, tel 030 2326907 of secretariaat@oecumene.nl
Meer informatie (o.a. volledig programma) op: www.oecumene.nl

'INWIJDING IN HET OOSTERS CHRISTENDOM' DIDASKALÍON ~ OOSTERS CHRISTENDOM EN WESTER- SE CULTUUR, KASTEEL HERNEN, VOORJAAR 2012

*DIDASKALÍON ~ OOSTERS CHRISTEN-
DOM EN WESTERSE CULTUUR* is een samenwerking tussen de A.A. Brediusstichting te Hernen en de Katholieke Vereniging voor Oecumene. 'Inwijding' slaat in het oosters christendom op de liturgie, maar ook op geestelijk leven in bredere zin. Beide zullen in dit seizoen ter sprake komen, met enige nadruk op dat laatste: de ruimere spiritualiteit. Teksten van oude auteurs (Johannes van Damascus, Evagrius, Johannes van Apamea e.a.) en van hedendaagse (Anselm Grün, Matta el-Miskien etc.) worden gezamenlijk gelezen en besproken.

Data: vrijdagen 13 januari, 10 februari, 16 maart, 20 april, 11 mei 2012.

Tijd: 13.45 – 16.15 uur.

Plaats: A.A. Brediusstichting, Kasteel Hernen, Dorpstraat 40, 6616 AH, Hernen.

Leiding: Leo van Leijssen, theoloog en medewerker Oosterse Kerken van de Katholieke Vereniging voor Oecumene (Utrecht), waarmee de A.A. Brediusstichting het DIDASKALÍON realiseert.

Vervoer: Kasteel Hernen is goed per auto of openbaar vervoer te bereiken.

Kosten: €75,— (incl. reader met kopieën). Bij aanmelding ontvangt u een bevestiging samen met informatie over de betaalwijze van de kosten.

Opgave het liefst vóór 6 januari 2012: bij de A. A. Brediusstichting te Hernen, 0487 531387 of brediusstichting@hetnet.nl.

Meer inhoudelijke informatie (o.a. volledig programma) vindt u op: www.brediusstichting.nl of www.oecumene.nl

DE WERELD VAN ICONEN. VERHALEN IN BEELDEN THOMASHUIS, ZWOLLE, 2011-2012

Iconen staan nooit op zichzelf. In huis staan ze op een dierbare plaats, met een lichtje ervoor. In de oosterse kerken vind je ze meestal te midden van vele andere iconen, de iconostase. Daar is iedere icoon verweven met de liturgie: hij licht op door de gezangen, schriftlezingen en gebeden van die specifieke zon-of feestdag. Hij is vaak geworteld in bijbelverhalen, maar niet zelden ook in de oude vertellingen van het christelijk volksgeloof.

Iconen openen een wereld voor

wie zich er in verdiept. We bestuderen de aankondiging aan Maria door de engel Gabriël, de kersticoon en Jezus' opdracht in de tempel, ook wel 'de Ontmoeting' genoemd.

Data: maandagavonden
21 november, 12 december,
30 januari

Tijdstip: 19.30 – 21.30 uur
Begeleiding:

Leo van Leijsen, medewerker
Oosterse Kerken van de
Katholieke Vereniging voor

Oecumene en Susanne de
Jong-Tennekes, theoloog
Kosten: A €30,- | B €37,50

Inschrijving: voor de cursus bij
voorkeur via de website:
www.kloosterzwolle.nl.

Ook is het mogelijk te bellen:
(038) 425 44 12 (maandag tot
en met vrijdag van 9.00-15.00
uur) of te mailen:

thomashuis@kloosterzwolle.nl

ICONEN BORDUREN CURSUS IN HOOG BERKT

Verwerven van basistechnieken
en materiaalkennis voor het bor-
duren van iconen en vervaardig-
gen van kerkelijk textiel.

O.l.v.: Olga Fishchuk uit Kiev,
Oekraïne

Datum: 10 – 15 oktober 2011.

Plaats: Hooge Berkt 16,
NL – 5571 TH Bergeijk.

Kosten cursus: €400 (incl.
materiaal).

Kosten verblijf: €195 (volpen-
sion + gebruik groepsaccomoda-
tie).

Opgave/meer informatie:
hinneni.peltenburg@het.net of
031 (0)4975518 of 551720.

KERKEN IN OEKRAÏNE. GELOOFSPRAKTIJK, OECUMENE EN SOCIALE VERANTWOORDELIJKHEID

Kasteel Hernen, zaterdag 26
november 2011, 10.30 – 16.00

uur. Studiedag, georganiseerd
door Stichting Communicantes
en Tijdschrift Pokrof en te gast
bij de A.A. Brediusstichting.

Sprekers: Irina Kitoera, Julia
Hoppenbrouwers Heleen Zorg-
drager, Mariana Kavinska e.a.

Onderwerpen: interkerkelijke ver-
houdingen, sociale verantwoor-
delijkheid, volksgeloof, iconen
etc.

Kosten: €20.

Meer informatie:

www.oecumene.nl en Pokrof
2011, 4 (september).

Opgeven: 030-2326907,
secretariaat@oecumene.nl

TWEE NIEUWE OOSTERS-KATHOLIEKE PRIMATEN

Patriarch Béchara Raï

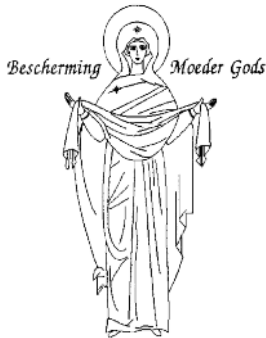
Half maart jl heeft de Heilige
Synode van de Maronietische
Kerk bisschop Béchara Raï
gekozen tot nieuwe patriarch

van Antiochië der Maronieten.
Raï is de 91-jarige patriarch,
kardinaal Nasrallah Sfeir, opge-
volgd, die op 26 februari 2011,
na 25 jaar patriarch te zijn
geweest, met emeritaat was
gegaan.

In de tweede helft van maart
2011 werd hulpbisschop
Sviatoslav Shevchuk (40) tot de
nieuwe Oekraïense Grieks-katholieke
grootaartsbisschop van
Kiev verkozen. Dat gebeurde op
een synode in Lviv. Van 2002
tot 2005 was hij de persoonlijke
secretaris van kardinaal
Lubomyr Husar, de vorige groot-
aartsbisschop.

*Grootaartsbisschop Sviatoslav
Shevchuk (Foto: RISU)*

Katholieke Oosterse Liturgievieringen juli - aug - sept 2011

Amsterdam
Occohofje, Nieuwe
Keizersgracht 94

Delft
Oude Delft 18

's-Gravenhage
Huize Maria Ecclesiae,
Eisenhowerlaan 120

Eindhoven
Eikenburg, Aalsterweg 289

Haarlem
Janstraat 41

's-Hertogenbosch
Catharinakerk,
Kruisbroederhof 4

Maastricht
Kapel Zorgcentrum Amby
Achter de Hoven 25, 6225 EK

Nijmegen (BG)
Dobbelmannweg 3

Nijmegen (NBK)
Titus Brandsma-gedachteniskerk
(Jozefkerk), Keizer Karelplein

Rotterdam
Eendrachtskapel,
Eendrachtstraat 95, 3012 XH

Tilburg
Kapel verzorgingscentrum
St. Jozefzorg,
Kruisvaarderstraat 32

Utrecht (BG)
Kapel Zorgcentrum West,
ingang Kanaalstraat 197

Amsterdam:
(Byzantijnse
Gemeenschap)
Zondag 10 juli, 10 u:

Goddelijke Liturgie.
Alle diensten van de
Byzantijnse Gemeenschappen
(BG) in het land zijn in principe
onder voorbehoud. Voor
verdere informatie: bestuur:
070-3000993,
www.pokrof.nl, of het
aldaar vermelde secretariaat
van de desbetreffende
gemeenschap.

■ **Borne:** (BG)
Zondag 25 september,
11 u: Goddelijke Liturgie in
Sint-Stephanuskerk,
Grotestraat 207 (hoek
Stationsstraat).

■ **Bussum:** (Lysenko-koor)
Zondag 11 september, 10 u:
Goddelijke Liturgie in
Jozefkerk, Ceintuurbaan
43, 1402 HB.

■ **Delft:** (BG)
Zondag 12 september,
10 u: viering onder voorbe-
houd; voor precieze gege-
vens te informeren bij
bestuur.

■ **Eindhoven:** (BG)
Zondag 3 juli, 11.30 u:
Goddelijke Liturgie.
Zondag 4 september, 11.30
u: Goddelijke Liturgie.

■ **'s-Gravenhage:** (BG)
Zaterdag 16 juli, 10 u:
Goddelijke Liturgie.
Zondag 24 juli, 10 u: vie-
ring onder voorbehoud;
voor precieze gegevens te
informeren bij bestuur.
Zaterdag 6 augustus,
19.30 u: Vigilie Gedaante-
verandering van de Heer
Zondag 7 augustus, 10 u:
Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 20 augustus,
10 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 27 augustus,
19 u: Vespers.
Zondag 28 augustus, 10 u:
Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 17 september,
10 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 24 september,
19 u: Vespers.
Zondag 25 september,
10 u: Goddelijke Liturgie.

■ **Haarlem:** (BG)
Zaterdag 10 september,
19.30 u: Goddelijke
Liturgie.

■ **'s-Hertogenbosch:**
(Johannes van
Damascusgemeenschap)
Iedere zondag 10.15 uur:
Goddelijke Liturgie; soms bij
afwezigheid van een priester
Metten i.p.v. Goddelijke
Liturgie.

Bijzondere diensten in juni,
juli en augustus:
Zondag 3 juli, Derde
Zondag na Pinksteren,
10.15 u: : Goddelijke
Liturgie.
Zondag 10 juli, Vierde
Zondag na Pinksteren,
10.15 u: Goddelijke
Liturgie.
Zondag 17 juli, Vijfde
Zondag na Pinksteren,
10.15 u: Goddelijke
Liturgie.
Zondag 24 juli, Zesde
Zondag na Pinksteren,
10.15 u: Goddelijke
Liturgie.
Zondag 31 juli, Zevende
Zondag na Pinksteren,
10.15 u: Goddelijke
Liturgie.
Zondag 7 augustus,
Achtste Zondag na
Pinksteren, viering op deze
zondag van de
Gedaanteverandering des
Heren, 10.15 u: Goddelijke
Liturgie met de *Zegening
van de Druiven*.

Zondag 14 augustus,
Negende Zondag na
Pinksteren, viering op deze
zondag van de Ontslaping
van Maria, 10.15 u:
Goddelijke Liturgie.
Zondag 21 augustus,
Tiende Zondag na
Pinksteren, 10.15 uur,
Goddelijke Liturgie.
Zondag 28 augustus, Elfde
Zondag na Pinksteren,
10.15 uur, Goddelijke
Liturgie.
Zondag 4 september,
Twaalfde Zondag na
Pinksteren, 10.15 u:
Mettendienst.
Zondag 11 september,
Dertiende Zondag na
Pinksteren, 10.15 u:
Goddelijke Liturgie
Woensdag 15 september,
Feest van Kruisverheffing,
19 u: Goddelijke Liturgie
met Kruisverheffing.
Zondag 18 september,
Veertiende Zondag na
Pinksteren, 10.15 u:

Goddelijke Liturgie.
Zondag 25 september,
Veertiende Zondag na
Pinksteren, 10.15 u:
Goddelijke Liturgie.
Voor verdere inlichtingen:
Myryam Corsten, 073-
6890148.

■ **Maastricht:** (BG)
Zondag 18 september,
10 u: Goddelijke Liturgie.

■ **Nijmegen:** (BG)
Zaterdag 24 september,
19 u: Goddelijke Liturgie.

■ **Nijmegen:** (Nijmeegs
Byzantijns Koor)
Zaterdag 3 september, vie-
ring van de Twaalfde
Zondag na Pinksteren, 19
u: Chrysostomusliturgie.
Voor informatie over Nijmeegs
Byzantijns Koor:
www.hetnbnk.nl.

■ **Roosendaal:** (BG)
Zondag 31 juli, 14 u:
Goddelijke Liturgie in O. L.
Vrouweparochie, Kade 23.

■ **Rotterdam:** (BG)
Zondag 3 juli, 10.15 u: vie-
ring onder voorbehoud;
voor precieze gegevens te
informeren bij bestuur.
Zondag 7 augustus, 10.15
u: Goddelijke Liturgie.

■ **Tilburg:** (Tilburgs
Byzantijns Koor)
Zondag 10 juli, 10 u:
Goddelijke Liturgie.
Zondag 4 september, 10 u:
Goddelijke Liturgie.
Voor actuele informatie:
www.tilburgsbyzantijskoo
r.nl

■ **Utrecht:** (BG)
Zondag 14 augustus,
Ontslaping van de Moeder
Gods, 10 u: Goddelijke
Liturgie,
in St. Antoniuskerk,
Kanaalstraat 200.
Zondag 18 september,
Liturgie van de Zondag na
Kruisverheffing, 10.30 u:
Goddelijke Liturgie.

De illustraties op de omslag:
Voor- en achterzijde: Servisch-
orthodoxe Sveti Nikola-kerk (H.
Nikolaas) in het Dalmatische
dorp Kula Atlagić, Kroatië.
[Foto's: J. van der Aa].

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene arhanasius
en willibrod

